

Угорські запозичення в західноукраїнських топонімічних переказах

ЛЕСЯ МУШКЕТИК

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського

НАН України, вул. Михайла Грушевського, 4, UA-01011 Київ

E-mail: mushketik@ukr.net

(Received: 8 February 2019; accepted: 27 May 2019)

Усна народна проза Закарпаття є цінним джерелом історії та культури регіону, доповнюючи письмові джерела, вона відбила ставлення широких народних мас до тої чи іншої події, дала їй свою оцінку та інтерпретацію, часто відмінну від офіційної. Українська традиційна проза зберегла чимало угорських мотивів, починаючи від часу приходу угорців до Карпат, їх стосунків з князями Київської та Галицької Русі, це також згадки про проживання у спільній державі, своїх та чужих панів, закони й порядки тощо. Чимало творів присвячено антифеодальним та антигабсбургським повстанням, їх колізіям, народним поглядам на самих угорських вождів. Є зразки наративів про події пізнішого часу, контакти з угорцями у ХХ ст. Побутує чимало топонімічних переказів з угорською тематикою, назви місцевостей часто походять від угорських слів. З бігом часу події та персонажі в усних оповідях затираються в людській пам'яті, тому можуть змішуватися, модифікуватися, актуалізуватися, пристосовуючись до нових реалій. Запозичені слова лише частково лишаються незмінними, а загалом оформлюються згідно з фонетичними та морфологічними законами української мови.

В основні фольклору лежить народнорозмовна мова, діалекти, отже, питаннями мовної угорсько-української інтерференції у різні часи цікавилися мовознавці та фольклористи, як місцеві, так і з інших теренів України та зарубіжжя. Зокрема, українсько-угорські міжмовні контакти досліджували В. Німчук, П. Чучка, І. Ковтюк, Ш. Бонкало, Л. Деже, І. Удварі, Є. Барань, І. Чернічко (Німчук 1962, Чучка 1965, Bónkáló 1935, Барань–Чернічко 2009). Багато на цьому терені зробив професор П. Лизанець, який написав низку фундаментальних праць, де він дає наступне визначення переймань: «Лексичні запозичення – це результат тривалого мовного процесу, упродовж якого слова (та їх структурні елементи) однієї мови поступово засвоюються системою іншої мови в результаті мовних, економічних, політичних і культурних відносин різних народів» (Лизанець 1976: 173). Дослідник виокремлює два шляхи, якими лексичні мадяризми проникали в українські говірки: усний і книжний. Угорські запозичення в різних жанрах фольклору розглядали

Б. Барток, В. Мельник, І. Сенько, П. Лінтур, І. Чорі, І. Кріза, Л. Мушкетик та ін. (BARTÓK 1924, МЕЛЬНИК 1970, СЕНЬКО 2000, ЛІНТУР 1940, ЧОРІ 2003, ЧОРІ 2004, ЧОРІ 2010, KRIZA 2007, МУШКЕТИК 2013, МУШКЕТИК 2018).

Завданням нашого дослідження є виявлення угорських запозичень у народній прозі Закарпаття, зокрема у поширених у краї топонімічних переказах, які містять чимало краєзнавчих, історичних, міфологічних та інших даних, а також з'ясування питань їх оформлення, функціонування, номінації, модифікації і засвоєння у мові-приймачі. Запозичені елементи, аби увійти в традицію, мають бути адаптовані функціонуючою системою власного фольклору, пристосуватися до неї, стати, так би мовити, своїми. Отже, це творчий процес, обумовлений низкою різних факторів соціальних, етнокультурних, естетичних та ін.

Відомо про давні контакти угорців з Київською та Галицькою Руссю, зокрема про це свідчать сучасні географічні найменування. На території України є багато топонімічних назв з угорськими коренями – річка *Угорський Тікач*, *Угр*, поселення *Угруйськ*, *Угорце*, *Угринів*, *Угорники*, *Угор*, урочище *Угорська гора* між Києвом і Житомиром, *Угорське біля Києва* та ін. Давньо-руський літописець Нестор з XII ст. назвав Карпати *Угорськими горами*, тому що через них переходили ці кочові племена, що мали політичний вплив у регіоні. У «Повісті минулих літ» він так пише про проходження угорців повз Київ у пошуках батьківщини: «У рік 6406 [898] ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами [*кочові житла на колесах* – прим. перекл.], бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася земля [ця] Угорською» (Мишанич 1989: 14). У Києві на Аскольдовій могилі 1997 р. встановлено пам'ятний знак на честь 1100-річчя події – мирного проходу угорців повз Київ.

З місцевими закарпатськими назвами поєдналися оповіді про легендарного короля гунів – Аттілу, який правив у Паннонії, угорського вождя Алмоша у літописах названо його нащадком, хоча це не відповідає історичній правді. Іменем дружини Аттіли, який нібито прийшов у карпатські ліси (*Piki*) названо місцеву річку. Ріка, яка перевернулася разом і з возом і впала в воду – в іншому варіанті вона застудилася й померла – похована на пагорбі поміж Тячевом і Буштином. Як і в європейських легендах про поховання дружини Аттіли, зазначено, що труна була потрійною – золотою, срібною та залізною. За переказом, там само поховано й самого Аттілу. А вартові, залишені на пагорбі, з часом пережилися з місцевими дівчатами і назавжди лишилися в тих місцях: «Їх уже зараз й не розпізнати серед челяді Хустщини і Тячівщини» (Чорі 2004: 128). Тьмяні контури давноминулих історичних подій тут наповнюються живою дійсністю, чудова природа пробуджує творчу фантазію, надає загадковості і романтичності подіям людського життя.

Про перетин карпатського хребта вождем Алмошем розповідається в топонімічному переказі «Алмаш» [Яблунів]. Розбиття ним табору в Мукачеві пояснено наближенням зими і сприятливими місцевими умовами. Загони Алмоша спустошували села. В одному селі Алмош не знайшов жодної душі, окрім старих діда з бабою. У люті він спалив усе село, крім хутора, де мешкали старі. Згодом навколо хутора повиростали хати й утворилося село, яке й назвали *Алмош*, а згодом – *Алмаш*. За іншою версією: «...коли мадярські загони візира Алмоша наскочили на село, увиділи рясні яблуневі сади. „Алма, алма! (Яблука, яблука!)“, – закричали вони і кинулися рвати й їсти. Затим село спалили» (Чорі 2007: 7). Від цього угорського слова пішла назва нового села, що утворилося згодом.

Згадувані події увійшли до переказу «Про Мукачівський замок», у якому відчувається авторське начало. Власне, цей розлогий твір містить кілька переказів, які мають свої окремі варіанти. Щодо самого замку, т. зв. Паланку, то він належить до найбільш оригінальних споруд середньовіччя в центральній Європі. Забудова твердині проводилася протягом десятиліть і навіть століть, він пережив багато володарів і непогано зберігся до нашого часу. У переказі є немало достовірних історичних фактів. На початку розповідається про легендарного Аттілу, верховного вождя мадярів князя Алмоша та сім його племен, які справді згадуються в літописах. У романтичних тонах йдеться про виміряну угорцями батьківщину, яку вони мали відвоювати у слов'ян, і за яку жертвували білого жеребця – відомо про культ білого коня у древніх угрів. Тож вони вирішили створити опорний пункт на Закарпатті, звідки просувалися б далі. Алмош почав завоювання з перемоги над князем Латорцем, який був уже старий, і завоював Ужгородський замок. По цьому Алмош передав свої повноваження старшому сину Арпаду: «На честь свого свята, оголосив Арпад чотириденний відпочинок із великими торжествами. І здобутий Ужгород, перейменований на Унгвар, став із того часу осідком мадярів, яких, за назвою міста, західні народи почали називати унгвари, гунгари, унгари, угри. Ці назви у мовах декотрих народів збереглися і досі» (Скунць 1972: 77).

Далі почалося спорудження Мукачівського замку, у переказі подано опис архітектурних та фортифікаційних особливостей споруди. Назва замку виводиться від слова *мўка*, яке було на устах робітників-слов'ян, які носили на спинах величезні брили, знемагали від непосильної роботи. Є й угорська версія походження назви міста *Мукачева* – нібито угорці під час свого переходу із азійських степів до Угорщини зустріли найбільший опір біля Мукачева, а тому це місце назвали *Мункачом* (від угор. *tunka* – ‘робота, праця’), тобто з трудом завойованим містом. Далі йдеться про подальші загарбання угорців та долю замку, який переходив від одного угорського правителя до іншого, поки не потрапив до рук князя Федора Корятовича, який у свою чергу перебудував замок, що теж детально описано в переказі. Згадуються тут і відомі легенди про замковий колодязь і про чорта, якого обхитрував князь Корятович, а також засудженого, який потрапив через замковий колодязь до самого пекла. Переказ позначений багатим фактичним матеріалом,

тут згадано чимало імен та історичних назв, детально описано вигляд замку в різні історичні епохи, контамінуються різні оповіді, все це свідчить про його напівфольклорне походження.

Про угорську версію походження назви відомої фортеці існують і окремі наративи («Мукачево»). Через Верецький (нині Нижньоворітський) перевал до краю, на шляху до Паннонії увійшли мадяри під проводом Алмоша. Зупинилися з правого боку Латориці, на іншому розташувався вірослужитель мадярського бога Годура, який розпалив вогнище і приніс у жертву білого коня Годуру за вдалий перехід. Алмошу сподобалося місце, він довго вмовляв вірослужителя обмінятися місцями, подарував йому ще кращого коня, врешті той згодився. Потому почали будувати замок. Візиром обрали Арпада, кричали «Ілйен! Ілйен!» (*Éljen!* – ‘хай живе’). Далі захопили Ужгород, інші села й міста. Спитали, як іде робота. Будівельники сказали: «– Най Бог береже й врага уд такого міста, дуже много потребує людської роботи – мунки» (Чорі 2007: 137).

Подібні факти за стародруками наводить В. Микитась: «Розповідають, що коли кочівне угро-фінське плем'я під керівництвом вождя Алмоша захопило в 895 році мукачівську долину, то Алмош зупинився на відпочинок на горі, що зветься Чернецькою, а його головний жрець Гадур – на Замковій горі, відомій ще під назвою *Паланок*. Коли наступного дня Алмош у ранковому промінні сонця побачив Замкову гору, то дав якийсь подарунок жрецеві і, помінявшись місцями, стояв там зі своїм шатром сорок днів (Историческое описание монастырей чина св. Василия в Угорщине. Месяцеслов на год 1866. Ужгород, с. 33–34)» (Микитась 1964: 3).

Серед закарпатських легенд та переказів побутують й інші версії походження назви *Мукачево*. Так, згадано, що на р. Латориці на тому місці було багато млинів, мололи день і ніч, борошняний порошок осідав на деревах і травах, здавалося, що все припорошене мукію, борошном (Чорі 2007: 135). Назву відтворюють і від жабок-мукачів, які мають жовте черево і видають звуки, схожі на «му-му-му». Жабок тут було багато, як і боліт, які згодом висушили, будуючи хати.

Про мадярського візира Чинаді, який разом з мадярами, що прямували в Дунайську долину, перейшов Карпатські гори, згадано в наративі про Чинадієво, розташоване поблизу Мукачева. Пораненого Чинаді виходила дівчина-сирота Єва, яку він потім хотів забрати з собою, та дівчина не бажала покинути вітчизну. Тоді він збудував для неї *каштіль* (*kastély* – ‘замок’), записавши її як Чинаді Єва. Так утворилася ця назва. Її тлумачать і таким чином, що пани тут нібито чинили протизаконні дії, *самочинно* судили кріпаків.

Перехід угорців через Карпати в пошуках батьківщини і *гонфоглалаш* – її здобуття згадано в переказі «Князь Лаборець», оповідач свідчить, «що се було дуже давно...». У наративі йдеться про славного князя Лаборця, який дуже любив свій край і людей, і люди його теж любили. Раз він зібрав людей на раду та гостинно частував їх, вони їли та пили, весело гостилися. Та по радості прийшов сум, у край прийшли мадяри і напали на його військо,

знищили усіх людей. Дали знати по селах, аби збирали підмогу, місцеві легіні пішли на Ужгород і по дорозі зустрілися з мадярами та перебили їх. Однак прибувши до міста, вони зрозуміли, що спізнилися, мадяри вбили князя. В Ужгороді вже били дзвони, навіть пташка, що весело співала, засмутилася. Урочисто відбулося поховання князя Лаборця «двадцять попов му служило, тридцять дякув му співало», тобто йдеться про християнську літургію, що є пізнішим напластуванням у творі. Гіперболізоване число церковнослужителів свідчить про урочистість відправи, високе становище померлого, любов до нього народу та його сум за ним, навіть птах замовкає від печальної звістки.

За іншою версією під назвою «Ріка Лаборець (Свіржава)» Лаборець правив у Паннонії, де жилося вільно: «— Пан он і я — усі ми панове!», так своєрідно тлумачиться ця назва (Чорі 2003: 89). Коли напали угорці, він разом зі своїм військом хоробро оборонявся в Ужгородському замку. Угорці вже відступали, та один боярин зрадив князя і таємним ходом провів їх у замок. Князь переодягся в жіночу сукню та вибрався із фортеці. Та його спіймали і закатували на березі р. Свіржави, яка відтоді зветься Лаборець на честь князя. У переказі «Ріка Лаборець», записаному В. Соколом зі схожою тематикою згадується факт переходу мадярів через Київ, і нібито київський князь дав їм допомогу — посланців. Слуга, який рятує князя, промовляє до нього віршами: «Сідай, княже, на коня і втікай по чистому полю, щоби не попасти ворогам у ниволу» (Сокіл 1994: 89).

У збірці «З глибини віків» відомий український фольклорист зі Словаччини М. Мушинка наводить народний переказ про Лаборця, записаний в с. Калинові на Межилабірщині. За словами Юрка Лепея, його батьки розповідали про дубовий хрест, установлений на пам'ять про боротьбу слов'ян зі східними кочівниками: «Біля цього хреста річ-річно сходилися люди з цілої піддунайської долини та згадували свого хороброго вождя Лаборця, що на цьому місці поклав своє життя, щоб своєю смертю вибороти свободу своїм ближнім...» (Мушинка 1967: 341). На основі легенд та переказів про смерть Лаборця створено баладу «Ой в городі в Ужгороді», що є рідкісним зразком карпатської ліро-епіки і належить до групи фольклоризованих авторських пісень. Балада вміщена С. Мишаничем у збірці «З гір Карпатських» (1981).

В іншому переказі «Про Лаборця і білого коня» розповідається, що в князя був слуга на ім'я Мадяр, який спершу попросив землю, потім поселити на ній своїх родичів, далі він придбав білого коня, зібрав військо і кінчилося все оголошенням війни Лаборцю. Лаборець кинувся тікати, та не встиг, загинув. Відтоді річка на цьому місці називається Лабориця, а зараз Латориця. Ім'я легендарного князя згадується також у сув'язі з іншою річкою, в оповіді йдеться про боротьбу двох богатирів за владу. Один із них, Бодрог переміг свого противника Лаборця і повісив його в тому місці, де річка Топля впадає в Ондаву. Тому й річка Бодрог названа на честь переможця.

Туга руського князя за батьківщиною, яку він втратив через свою довірливість, увиразнюється в ємній формулі: «чорний кантар, білий кінь, продав

я країну, боже мій!», де білий кінь символізує зраду. Постійні епітети «чорна вуздечка, білий / сивий кінь» є загалом фольклорними стереотипами, приміром, у весільній пісні:

Чорный кантар,¹ сивый кунь,
 Женив бем ся, Боже муй.
 Куплю собі віялку:
 Ружу челлену мадярську.
 Челлена ружа горіла.
 Пуд нив мила сиділа.
 Искры на ню падали,
 Хлопцы за нив плакалы.
 Решетом воды носила
 Челлену ружу гасила.

(Годинка 1993: 52)

У кінці XIX ст. подібну пісню записав Б. Барток:

Челлени кантар, сиви кунь,
 Бо я бим ня женіл, Боже муй.
 Возьму собі фіялку
 Челлену ружу мадярку.
 Челлена ружа горіла
 Под ній біла дівка сиділа.
 Решетом воду носила
 Челлену ружу гасила.

(З рукописних записів Б. Бартока)²

У переказі про гори Карпати замість Лаборця виступає цар білих хорватів, які мирно господарювали на Придунайській низовині. Та зі степів Середньої Азії прийшло дике плем'я під проводом візира-вождя. У табуні візира був прекрасний білосніжний диво-кінь з червоним кантаром. Цар хорватів запрогнув його мати, за що візир попросив поселитися в його володіннях. Після цього в краї запанувала розруха, голод і нещастя, чужинці відбирали все в місцевого населення. Дійшло до того, що цар був змушений помандрувати зі своїм народом з рідних долин в ліси та гори. Згадані слова про коня співав цар, втікаючи у високі, малозаселені гори, які потім назвали Карпатами (переказ «Карпати»).

У ще одному творі цієї тематики «Легенда про білого коня» Арпад довго блукав зі своїми людьми світом, поки не почув про нові гарні й родючі землі Паннонії. Він послав туди свого посла Кушида, котрий провів переговори з місцевим царем Святоплуком, подарував йому білого коня із золотими кантарями і золотим сідлом, таким чином угорці отримали землю – за коня,

¹ *Кантар* з угор. – вуздечка.

² MTA Zenetudományi Intézet, Budapest. Bartók Archivum. Bartók-kézíkönyvtár.

траву – за золоті кантарі, а воду – за золоте сідло. Кушид набрав у свою «корчагу-баклагу води з Дунаю, бесаги-торби набив травною, ще й грудку чорної землі взяв із собою» (Чорі 2004: 141) і повернувся до Арпада. Угорці перейшли через Карпати, поблизу Мукачева розбили воєводу Лаборця, почали виганяти Святоплука, той вступив у бій з ними, та мадяри перемогли і він утопився в Дунаї: «Отак здобув Арпад своєму народові нову Вітчизну, де й живе уже з того часу упродовж тисячу літ» (Чорі 2004: 142).

Даний переказ співзвучний відповідному угорському твору про білого коня, записаному в «Ілюстрованому літописі» [Képes krónika] з XIV ст. У переказі відбилася давнє вірування, в основі якого лежить нібито древній правовий закон про те, що принесена з якоїсь країни, поселення, будинку земля, пил чи будь-яка річ надають право завойовникам володіти цією країною, краєм, місцевістю. Подібні вірування є в персів та арабів, а також інших народів угорської групи – чувашів, мордві, вотяків. У даному переказі князь цього нібито не знав, і це привело два народи до ворожнечі. Щодо історичної правди, то в час прибуття Арпада в Паннонію Святоплук уже помер, і в той період правив інший моравський князь, з яким відносили в угорців були загалом мирними.

Про запозичення даної тематики з угорського фольклору свідчать численні джерела, вказані у фундаментальному «Каталозі угорських переказів» Золтана Мадяра, де зустрічається даний мотив, що має індекс *A 25. A fehér lovon vett ország* [Країна здобута завдяки білому коню]; *A 25.1. Piros kantár, fehér ló* [Червоний кантар, білий кінь] (MAGYAR 2018: 62, 63). У розділі про військове захоплення земель також подибуємо мотиви: *A 31.2. Szvatopluk legyőzése* [Перемога Святоплука]; *A 31.6. Laborc vezér legyőzése* [Перемога князя Лаборця] (MAGYAR 2018: 63, 65). Ім'я Лаборця додалося і до угорських переказів про підземні ходи, ця тематика є популярною і на Закарпатті.

З часом переказ про Лаборця долучився до оповідей про угорського діяча пізнішого часу князя Ференца Ракоці II, тобто замість Лаборця в оповіді згадується сам князь. Це твір «Про Раковця» із збірки К. Заклинського, де йдеться про пана Раковця, який жив у Дебреціні і взяв слугу Мадяра з Азії. Мадяр після року служби купив у нього землю, потім привів ще мадярів і купив ще землі, а потому пішов до Азії і привів із собою «білого коня із красивим черленим кантаром і із срібними гомбицями на чолі». Пан побачив коня і попросив продати його, Мадяр згодився за умови, що той дасть мадярам письмовий дозвіл на проживання в його землі. Пан підписав угоду, тоді Мадяр пішов знову в Азію і привів із собою багато людей, які повідбирали в русинів коси, сокири, мотики і вигнали їх у гори, в Марамарош, а самого Ракоці – під Хустський замок. Тоді він заспівав: «Так черлений кантар, білий конь, продав я країну, боже мой!» (ЗАКЛИНСЬКИЙ 1925: 93–94).

Щодо історичних джерел, то відомо, що край багатовіковому кочуванню угорців настав у 892–896 роках, по їх прибутті в Карпатський басейн. Офіційним роком святкування *гонфоглалашу* вважається 896 рік. З історичних джерел відомо, що угорці, які йшли через Закарпаття, або вели бої із слов'янами,

які тут мешкали, або ж вступали з ними у переговори, зав'язували стосунки. Так згадується про це в угорському літописі кінця XII – поч. XIII ст. Аноніма «Діяння угорців» [Gesta Hungarorum]: «Коли Алмош і його наближені усвідомили почуте, то всілися на коней і рушили до замку Гунг, щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою по імені Лоборц, почав тікати у напрямку Земплинського замку. Воїни вождя розпочали переслідування, біля однієї річки впіймали і повісили його. Від того часу річку назвали його іменем – Лоборц. Воїни на чолі з Алмошем захопили замок Гунг і влаштували чотириденну гулянку» (ГГ 2005: 27). Далі в літописі розповідається, як Алмош скликав своїх людей, прийняв від них присягу на вірність та проголосив своїм наступником і вождем сина Арпада. І став Арпад на мові іновірців називатися князем Гунгварії, а його воїни гунгварами. Після захоплення Ужгорода одна частина маляр пішла на фортецю Земплин, а друга на фортецю Боржава, яку й захопила на третій день облоги, зломивши опір війська слов'янського князя Салана. Тому угорське військо повертається до основної орди, після чого переходить у район Дунайської низовини.

Літопис «Діяння угорців» [Gesta Hungarorum] зберігся в єдиному списку XIII ст. й був опублікований у середині XVIII ст. За припущеннями, безіменний автор, Анонім був літописцем короля Бели III (є інші версії щодо цього). Твір значною мірою не історичний, а літературний, у ньому немало вигадки. Сам Анонім скептично ставився до народних оповідей, хоча активно використовував їх. Як згадувалося вище, літопис свого часу українською переповів І. Франко (ШТЕРНБЕРГ 1957), останній переклад здійснив К. Найпавер (ГГ 2005).

Щодо князя Лоборця, то не доведено, що він був реальною історичною постаттю, про нього свідчить єдине письмове джерело – «Геста Гунгарорум». У цьому творі та в інших джерелах згадується слов'янський (можливо, болгарський) князь Салан (очевидно, цар Сімеон), який мав своїх підвладних князів, одним із них був ужгородський дука (в літописі *dux* – князь) Лоборець.

На основі легенд про Лоборця закарпатські письменники створили немало художніх творів, зокрема це «Князь Лоборець» А. Кралицького (1863), «Покорение Ужгорода» Є. Фенцика (1879), «Князь Лоборець» А. Волошина (видр. 1995), балада «Князь Лоборець» Ю. Чорі (1996) та ін. І. Сенько, який описав ці твори, зазначив, що Лоборець «живе у пам'яті людей як міф про руське князівство на південних схилах Карпат, як символ волелюбності, героїчний образ минулого» (Сенько 2000: 24).

На Закарпатті зберігся фольклор про відомого угорського короля Матяша, зокрема оригінальний твір, пов'язаний з Невицьким замком («Про короля Матяша і Поган-дівча»). Цілком конкретні географічні назви та кілька топонімічних переказів також пов'язані з Матяшем. До прикладу, переказ «Матяшівка» (невисока гора біля Хуста) про пивницю короля Матяша в городилівських лісах створено на улюблений в народі мотив про приховані скарби.

У топонімічних переказах збереглися і згадки про угорських очільників антигабсбургських повстань князя Ференца Ракоці II, Лайоша Кошута.

У переказі «Як Ракоці втік із в'язниці» за те, що він хотів відмінити панщину, пани кинули його до в'язниці. Ракоці захворів. Сказав, що вмирає, хоче сповідатися, а коли прийшов піп, Ракоці його задушив, передягся в його одержу і втік у Карпатські гори, перекувавши коня таким чином, що сліди показували назад, тож погоня вернулася ні з чим. А село, де переховувався Ракоці, було названо «Бовцар» (тобто: був цар). В іншому варіанті Ракоці, якого люди три дні переховували від німців, вирішив їм віддячити, побачив, що в селі немає води і, вибравши в допомогу кілька людей, власноруч вимурував криницю. А потому вирубив на великому пласкому камені: «быв цар». Отже, тут князь Ракоці, як і король Матяш, є «своїм», близьким до народу, він не цурається фізичної праці, аби полегшити життя селян.

Назви сіл *Великий* та *Малий Раковець* на Виноградівщині теж навіюють спогади про князя, який проходив селом, а люди, котрі з ним прийшли, нібито заснували село Раковець. Пізніше частина з них пішла в гори й утворилося село Малий Раковець. За іншою версією, під час визвольної війни за селом у полі, що зветься табором, стояли полки Ференца Ракоці II. І тому, що тут перебувала більша частина його війська, село називали *Великий Раковець*. У краї існують також інші, не дотичні до його імені пояснення назви сіл – від великої кількості раків у сусідній річці; від того, що, рятуючись від повеней, люди переселялися на підвищення і задкували як раки; або ж від імені знаного на всю округу лікаря, якого іменували Великий доктор Раковці; чи від овечої хвороби – «раку овець» (Чорі 2007: 30–32). Назву села *Ракошино* (Ракошин) на Мукачівщині, за свідченням переказу, одні жителі виводять від слова *рак*, інші від першого жителя, угорця на ім'я Ракоші, а деякі вважають, що тут певний час у роки повстання перебував Ракоці, звідси – Ракошин. За іншими версіями, люди, які ловили раків для місцевого князя, звалися ракошами, тут до слова *рак* додано угорське закінчення на позначення професій *-ош*. Або ж назва формується від гри слів: раки в коши, повно раків у коши.

До імені князя дотичний наратив про перенесення місцевої церкви. Оповідь ведеться від імені місцевих жителів с. Білки, мовляв, ми цілий тиждень чекали і радувалися, що побачимо його. В неділю він приїхав на коні, йому кидали квіти. Він хотів побачити білицьку величезну дерев'яну церкву, котра була в стороні від села. Щойно дійшов до церкви, почалася буря, розлилася ріка, він не зміг вибратися назад, тож зробили хиткий місток із дощок і бочок. Князь з трудом перейшов, намокнув. Потому сказав, мовляв, нащо так бідувати, краще церкву перенести в інше місце. Де була стара церква, місце зветься «церквище» (Линтур 1940: 189). У переказі Ракоці постає як улюблений вождь, мудрий і передбачливий.

Окрім історичних, знаходимо і деякі топонімічні перекази про Лайоша Кошута та його повстання. Про прихід російських воїнів-козаків, запрошених царем задля розправи з Кошуттом, «який був за народ і прагнув кращого життя» розповідається в топонімічному переказі «Урочище Баранівка», яке названо так нібито тому, що росіяни розклали тут намети, тримали в кошарі баранів і пекли бараняче м'ясо. Кошуттова революція називається «Кошуттовою

риберією», про неї йдеться у невеликому однойменному творі, де коштувці билися із студенцями (від *Студений*). Оповідь ведеться від імені останніх.

Серед різноманітних закарпатських топонімів чимало є дотичними до угорських реалій. Найчастіше трапляється пояснення походження певного поселення від угорського слова, висловлювання. Так, у переказі «Чому гора зветься Кобила» йдеться про вільне село, яке захотів захопити угорський дворянин Жигмонд. Та гуцули виступили проти нього із сокирами й кілками. За порадою владики Жигмонд збудував каплицю, аби навести людей до віри. Він запалив там воскову свічку і сказав, що село відтоді зватиметься Дяртянлігет. «Відтоді так і називалося це село по-угорськи. По-нашому сказати – Горюча Свічка» (Скунць 1982: 135).

У переказі «Севлюський замок» ведеться розповідь про м. Виноградів і виноградівський замок, Севлюш (з угор. *szőlő* – виноград), так воно називалося раніше. Святий Стефан (Іштван), король мадярів подарував цю околицю своїй дружині Гізелі, із *сасів*, тобто німців, які почали засаджувати землю виноградом. Звідси і походить назва села *Сасове*. З часом король прогнав із землі знахабнілих *сасів*, а замок передав сім'ї Перені.

Від пастуха Саса виводиться і назва міста *Берегово*, по-угорськи *Берег-сас*. Із Великих Берегів до теперішнього Берегова прийшов із чередою Сас, та тут вже паслися інші стада, і бик-велетень Саса зчепився з їхнім вожаком. Бій тривав довго, поки не переміг Сасів бик, а на місці бою пастух знайшов золоті гроші. З того часу Сас дуже шанував бика і його вирізьблену на камені голову зробив підпорою склепіння храму в рідному селі. На знайдені гроші Сас збудував місто, яке назвали його ім'ям – *Берегсас*. Така легенда служить поясненням назви, а насправді назва *Берегсас* утворилася додаванням до основної частини – *берег* угорського суфіксу *-сас* на позначення географічної назви. За іншою версією, німців переселив до Берегова мадярський король Геза II, його перша назва була *Лампертгаза*. Далі перераховуються наступні власники міста, серед них останніми були князь Ракоці II та графи Шенборни, що відповідає дійсності.

До тематики про жорстоких володарів місцевих замків належить твір «Вишківське городище»: «замок здавна стояв на горі *Варгедь*. То по-мадярськи значить „Замкова гора“. А належав той замок якомусь Велету» (Хланта 1995: 84). Велет був жорстокий, знущався над людьми, за що Бог покарав його і запалив замок, де той і згорів. Схожа історія дотична до переказу про село *Біловарці*, в якому панував жорстокий угорський пан Бейла (Бела).

Назву села *Веряця* пояснюють спотвореним українським «ворота», яке нібито мадяри вимовляли по-своєму – «воровто», «воронця» й перекрутили на «вьярвця», а потім і стало – *Веряця*. А ворота були нібито поставлені поміж місцевими русинами і мадярами, які спершу ворогували, а потім помирилися.

На Закарпатті збереглося чимало фольклорних творів, зокрема наративів про часи татарської навали, коли ті винищували цілі села, вбивали людей, забирали в полон. На боротьбу з ними ставали не лише чоловіки, а й жінки, старі люди. Про це йдеться в топонімічному, топографічному переказі «Уро-

чище Бовдогованя», де страбичівці, втікаючи від песиголовців, знайшли нове гарне місце перебування і заклали село, в якому довго жили мирно і щасливо, а в один святковий день зійшлися, щоб дати йому назву. А що в селі жили й маляри, то один із них сказав: «– Айно, айно, се місце дуже *болдог* (тобто дуже щасливе). – *Болдог?*.. Най буде й *Болдог* – *Болдоговано*, – підтримала того маляра челядь, тільки щоб легше вимовляти ту назву, замінили її на *Болдогованя*» (Чорі 2003: 163).

Відгомін татарської навали та тогочасних морових хвороб вчувається в назвах сіл *Фенеш* та *Горонда*. У переказі «Село Горонда» розповідається про страшну хворобу – болячку, яку принесли песиголовці – татари. Люди покидали село й ховалися у сусідньому лісі. На березі річки почали будувати нові хижі, а через річку клали великі *горонди*, слово є дериватом від угор. *gerenda* (*gerenda* – ‘колода’). Так і пішла звідти назва села. Селище *Фенеш* теж дістало назву від угорського слова на позначення нещастя, лиха – *фене!* (*fene* – ‘чорт, проклятий’). За переказом тут від холери на місці померло вісім чоловік косарів. Тут вони були й поховані. У переказі слово *фене* перекладається як холера, від нього утворився іменник *Фенеш*.

Угорським словом *серенче* (*szerencse* – ‘удача, щастя’) пояснюють назву села *Серенчівці* (*Серенчувці*), існує ще одна версія про його походження від імені Яноша Серенчі, якого королева Марія нагородила землею, тут згодом утворилося село. Про політичні спекуляції на цьому ґрунті в кінці переказу згадує оповідач: «Хто би тоді думав, що через десять років в Ужгородському університеті я почую, нині як для мене вже й смішну, гіпотезу відомого російського вченого, що слово *серенча* – мабуть від давньоруського *стреча*, тобто *встреча*» (Чорі 2007: 169).

Село *Ашвань*, згодом *Тисаашвань* означає ‘Мінеральне’. Село *Княгиня*, де падав метеоритний дощ, назвали *Чіллогфолу* (Зіркове село), потім знову *Княгиня*. Королево, раніше *Кірайгаза* (*király* – ‘король’), бо там жив король. Назва села *Туйглаш* (Цеглівка) походить від слова *тигло* (*tégla*), тут виробляли цеглу, був завод. Найменування села *Циганівці* тлумачать так: колись тут було 8 циганських хиж, і по-мадярськи записали: *циган ньовці* (*ньоци*, *nyolc* – ‘вісім’), тобто вісім циган. Назва *Готар* виводиться від угор. *gatar* (*határ* – ‘межа, кордон’), у даному випадку це земля, наділ, за який сперечаються два села, йдеться про сасівський і гудянський *готар*. Село *Комлуш* теж має в основі угорське слово *комло* (*komló* – ‘хміль’). *Шошвар* – від слова *шаши* (*sas* – ‘орел’), тут пояснення двояке: 1. ‘замок орлів’; 2. ‘очерет’. Про село *Неветлен* (*nevetlen* – ‘безіменне’) кажуть: На танцях у незнайомому селі хлопець запросив на найфайнішу дівчину, спитав, звідки вона. Назва села була негарна, тож вона по угорському мовила: *неветлен*.

Село *Гедьфорк* нібито названа на честь графа Гедьфорка («русини казали Гедьфорок»). Згодом його перейменували в Підгорб. У перекладі *Гедьфарок* означає ‘хвіст гори’ і є органічною угорською назвою, адже в місцевих назвах угорців прийнято елементам рельєфу, формам поверхні надавати назви частин тіла людини, інколи тварини (Коша 2002: 85).

Подєколи назва утворюється додаванням двох слів – угорського та українського, як у переказі про високу гору Говерла на Закарпатті. Барон Янош Надь довідався, що ніхто з угорців не побував на найвищій, та безіменній горі у Карпатах. Він вирішив піднятися на неї і назвати своїм ім'ям. Щоправда, ніхто не здогадувався, що на горі вже не раз побували прості селяни. Все відбувалося літом, та підйом був дуже тяжким. Згодом посипав сніг, почався буран, люди почали розбігатися. Вранці повернулася лише третина людей, не вернувся й барон: «– *Говерло! Говерло!* – розповідали ті, хто повернулися. Це по-мадярськи означало, що вершина вся у снігу. Такого дива люди, які прийшли сюди з далекої мадярської рівнини, ще не бачили: щоб серед літа – і сніг. Відтоді вона й названа *Говерлою* – сніжною горою. А вона й справді є сніжною. Великі купи снігу можна щоліта знайти в западинах, урвищах. Та й погода тут часто міняється: сніг на *Говерлі* серед літа – не дивина» (Скунць 1972: 26). Угорське слово *go* (*hó* – ‘сніг’) сполучено тут з діалектним *вергло*, *завергло* – ‘занесло’.

Урочище *Гробмедьє* у верхньому кінці села Тихий утворилося від українського та угорського слів *гріб* і *медьє* (*megye* – ‘околиця’), тобто район гробів, де поховані померлі від холери. Від угорського *фо* (*fa* – ‘дерево’) та місцевого *грош*, *горош* пішла назва села *Фогараш*, де нібито пан-зайда почав продавати місцевий ліс. «Треба *фо*, платить гроші. Дерево – гроші». Зауважмо, що угорський звук [а] вимовляється як середнє поміж українським [а] та [о], тому передаватися може дwoяко.

Романтична історія пояснює назву міста *Тячів* (*Тячево*). Король Бела з дружиною відвідали Тячівщину, на них напали татари, один послав стрілу в королеву, та її заслонила собою служниця. Смертельно поранена жінка вранці сказала королеві: «– Їх світлосте! *Тецців некам ез о гелъ!* (*Tetszik nekem ez a hely* – любиться мені цей краєвид)» (Чорі 2010: 140). Королева поховала її серед цієї прекрасної долини.

Окремі угорські мовні запозичення, лексеми трапляються в інших українських фольклорних жанрах, зокрема пареміях, які можуть входити до складу більших творів, серед них переказів і оповідань. Наприклад: Дурний як *бота* волоська (*bot* – ‘палиця’); Дорогий як *дараб* хліба (*darab* – ‘кусень’); Убранний як *урфу* (*úrfi* – ‘панич’); Так ся в тім розуміє, як *мачка* в звіздах (*macska* – ‘кішка’); В *погарі* більше людей топиться як у морі (*pohár* – ‘склянка’).

Довготривале сусідське проживання з угорцями, спільні історичні події, контакти – все це призвело до різноманітних взаємовпливів і запозичень. Чимало їх і в народній прозі, зокрема поширених у краї топонімічних переказах, які по-своєму пояснюють походження місцевих назв і тісно пов'язані з історією, культурою і віруваннями краю.

Це переважно лексичні запозичення, угорські власні назви, реалії, що переробилися, переплавилися, модифікувалися в іншій системі і, серед іншого, прислужилися самотутності закарпатського фольклору. Процес запозичення гунгаризмів позначений гетерохронністю та значним ступенем засвоєння в приймаючому середовищі.

Література

- БАРАНЬ-ЧЕРНІЧКО 2009 = БАРАНЬ Є., ЧЕРНІЧКО І. Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II. *Acta Beregsasiensis* 2009/1: 91–112.
- ГГ 2005 = *Gesta Hungarorum – Геста Гунгарорум*. Ужгород, 2005.
- ГОДИНКА 1993 = ГОДИНКА А. *Пісні наших предків*. Будапешт–Ужгород, 1993.
- ЗАКЛИНСЬКИЙ 1925 = ЗАКЛИНСЬКИЙ К. (упор.) *Народні оповідання про давнину. Історія Подкарпатської Русі в переказах*. Пряшев, 1925.
- КОША 2002 = КОША Л. *Чиї ви сини? Огляд угорської етнографії*. Ніредьгаза, 2002.
- ЛИЗАНЕЦ 1976 = ЛИЗАНЕЦ П. Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья: В кн.: *Венгерско-украинские межъязыковые связи*. Будапешт, 1976.
- ЛИНТУР 1940 = ЛИНТУР П. Франц Ракоци II в угро-русской устной традиции. *Народна школа* 1940/9: 181–190.
- МЕЛЬНИК 1970 = МЕЛЬНИК В. М. *Історія Закарпаття в усних переказах та історичних піснях*. Львів, 1970.
- МИКИТАСЬ 1964 = МИКИТАСЬ В. Л. *Давні рукописи і стародруки*. Опис і каталог. Ч. 2. Львів, 1964.
- МИШАНИЧ 1989 = МИШАНИЧ О. В. (ред.) *Літопис руський*. Київ, 1989.
- МУШИНКА 1967 = МУШИНКА М. *З глибини віків. Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини*. Братислава, 1967.
- МУШКЕТИК 2013 = МУШКЕТИК Л. *Фольклор українсько-угорського порубіжжя*. Київ, 2013.
- МУШКЕТИК 2018 = МУШКЕТИК Л. Лексичні запозичення у фольклорі українсько-угорського пограниччя. В кн.: *Українське пограниччя. Варіативність традиційної культури*. Одеса, 2018. 241–252.
- НІМЧУК 1962 = НІМЧУК В. В. Про необхідність вивчення топоніміки у зв'язку з народними говорами. В кн.: *Питання топоніміки та ономастики*. Київ, 1962. 45–53.
- СЕНЬКО 2000 = СЕНЬКО І. *Історія у дзеркалі культури*. Ужгород, 2000.
- СКУНЦЬ 1972 = СКУНЦЬ П. (ред.) *Легенди нашого краю*. Ужгород, 1972.
- СОКІЛ 1994 = СОКІЛ В. (ред.) *Писана керниця*. Львів, 1994.
- ХЛАНТА 1995 = ХЛАНТА І. *Закарпатські замки*. Ужгород, 1995.
- ЧОРІ 2003 = ЧОРІ Ю. *Землі до лиця її околиця. Легенди, перекази та оповідання про гори, скелі, пагорби, полонини, пам'ятні камені...* Ужгород, 2003.
- ЧОРІ 2004 = ЧОРІ Ю. *Хоч не рай, зате свій край. Легенди, перекази та оповідання про землю, небо, сонце...* Ужгород, 2004.
- ЧОРІ 2007 = ЧОРІ Ю. *Що не сільце – своє лице. Легенди, перекази та оповіді про закарпатські міста, села й присілки*. Ужгород, 2007.
- ЧОРІ 2010 = ЧОРІ Ю. *Слово – думці основа. Народні прислів'я, приповідки, приказки, проговорки-скоромовки, вітання, доброзичливі побажання, портретно-порівняльні характеристики, фразеологічні вислови та звороти*. Ужгород, 2010.
- ЧУЧКА 1965 = ЧУЧКА П. П. О венгерских антропонимах и зоонимах в украинских говорах Закарпатья. В кн.: *Вопросы финно-угорского языкознания*. Вып. 3. Москва, 1965. 169–181.
- ШТЕРНБЕРГ 1957 = ШТЕРНБЕРГ Я. І. Неопублікований рукопис Івана Франка «Угорська національна зага». *Наукові записки УжДУ* 25. Ужгород, 1957. 129–142.
- BARTÓK 1924 = BARTÓK Béla: *Magyar népdal*. Budapest, 1924.
- BONKÁLÓ 1935 = BONKÁLÓ Sándor: *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs, 1935.

KRIZA 2007 = KRIZA Ildikó: *A Mátyás-hagyomány évszázadai*. Budapest, 2007.

MAGYAR 2018 = MAGYAR Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa* I. Budapest, 2018.

MUSHKETYK LESIA

Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology,
Ukrainian Academy of Sciences (Kiev)

Hungarian Borrowings in Western Ukrainian Toponymic Legends

The oral folk prose of Transcarpathia is a valuable source of history and culture of the region. Supplementing the written sources, it has maintained popular attitudes towards events, giving assessments and interpretations that are often different from the official one. In the Ukrainian oral tradition, we find many words borrowed from other languages, in particular Hungarian, which reflects the long period of cohabitation as well as shared historical events and contacts. They also occur in local toponymic legends, which in their own way explain the origin of the local names and are closely linked with the life and culture of the region, contain a lot of ethnographic, historical, mythological, and other information. They are represented mainly by lexical borrowings, Hungarian proper names and realities, which were transformed, absorbed and modified in another system, and, among other things, has served the originality of the Transcarpathian folklore. The process of borrowing the Hungarianisms is marked by heterochronology and a significant degree of assimilation in the receiving environment.

It is known about the long-lasting contacts of the Hungarians with Rus at the time of birth of the homeland – the *Honfoglalás*, as evidenced by the current geographical names associated with the heroes of the events of that time – the leaders of uprisings Attila, Almash, Prince Latorets (the legends *Almashivka*, *About the Laborets and the White Horse Mukachevo Castle*). In the names of toponymic legends and writings there are mentions of the famous Hungarian leaders, the leaders of the uprisings – King Matthias Corvinus, Prince Ferenc Rákóczi II, Lajos Kossuth (the legends *Matyashivka*, *Bovtsar*, *Koshutova riberiya*). Many names of villages, castles and rivers originate from Hungarian lexemes and are their derivatives, explaining the name itself (narratives *Sevlyuskyy castle*, *Gotar*, village *Gedfork*). The times of the Tatar invasion were reflected in the legends *The Great Ravine Bovdogovanya* and *The village Goronda*. Sometimes, the nomination is made up of two words – Ukrainian and Hungarian (*Mount Goverla*, *Canyon Grobtedie*). In legends, one can find mythological and legendary elements.

The process of borrowing Hungarianisms into Ukrainian is marked by heterochronology, meanwhile borrowings remain unchanged only partially, and in general, they are assimilated in accordance with the phonetic and morphological rules of the Ukrainian language. Consequently, this is a creative process, caused by a number of different factors – social, ethnocultural, aesthetic, etc. In the course of time, events and characters in oral narratives are erased from human memory, so they can be mixed, modified and updated, adapting to new realities.

Keywords: Transcarpathia, Ukrainian folklore, toponymic legends, oral folk prose, Hungarian loanwords, modification, updating, Hungarian–Ukrainian interlingual contacts